

अर्थनिर्णायक टिपा.

१ तानाजी.

(१) संगरीं-लढाईत. षड्दिकार-कामकोधादि. (२) चार इसावर-ऐशीवर्षावर. (३) मूळ-आमंत्रण. हेजिब-जासूद. सकून-शकून. सुभ-शुभ. म्होरं-सामोरं. (४) क्षेम-कुशळ समाचार. धालं-संतुष्ट झालं. (५) गनीम-शत्रु; बिनोवर-आघाडीवर. (६) पुनीत-पवित्र. समिंदर-समुद्र. (७) वायसासुद्धां-थोडासुद्धां. (८) मुंडासा-पागोटं. भाळीं-कपाळावर. सूर्या-सूर्याजी. तानाजीचा भाऊ. सद्भाग्यचंद्र-सद्भाग्यरूपी चंद्र. चढता काळ.

२ बाजीप्रभु.

(१) शेजार-शिवाजीचें राज्य हें एक विजापुराला मोठें शेजार होऊं लागलें होतें. रामरायाचं मुंडकं-विजापुरच्या पूर्वीच्या बादशाहानीं विजयनगरच्या रामराय नांवाच्या प्रधानाचें मुंडकें आणून हिंदूंना दहशत वसविण्यासाठीं विजापुरच्या वेशीला टांगून ठेवलें होतें. रामराय हा जरी प्रधान होता तरी तोच खरा कारस्थानी होता. फाजलखान-अफझलखानाचा मुलगा. अफझलखानाचा वध झाला तेव्हां त्या लढाईत हा होता; पण तो पळून गेला होता. (२) सिद्धी जोहार-एक वृद्ध व अनुभवी सेनापति. डेरे-तंबू. (३) तोड-उपाय. काळाचा काळ्याकुट्ट-काळ्याकुट्ट काळाचाही कळिकाळ. काळाचा ही काळ. नेताजी पालकर-शिवाजीच्या घोडदळाचा मुख्य. झाले आठ महिने-कोणी चार महिने झाल्यावर शिवाजी निघून गेला असें ही म्हणतात. (४) गाफिल-बेसावध. जो हार सिद्धिचा-जो (शिवाजी) सिद्धीचा हार झाला तो कधींकाळीं तरी जोहाराळ

जोहार (सलाम) करील काय? जंवा कृष्णजन्म बघा-येथें श्रीकृष्णाचें गोकुळांतून गमन व शिवाजीचें पन्हाळगडावरून गमन यांची तुलना केली आहे. व शेवटीं शिव व कृष्ण हे एकच आहेत असें दाखविलें आहे. गारद-ठार. पार्थालाच-अर्जुनालाच (५) खार-छटा. चांदण्यांनीं नाच वंद केला-चांदण्यांनीं कां नाच वंद केला तें सांगितलें आहे. शिवाजी (शंकराचा अवतार असें म्हणतात) घोड्यावर बसून चालला तेव्हां त्याच्या मस्तकावर चंद्र होता. त्या चंद्राला जणू काय गिळण्याला आतां शिवामागें फाजलखान राहु लागला होता. ही बातमी चंद्राच्या स्त्रिया चांदण्या यांना आवडली नाहीं व सूर्याला (चंद्राच्या भावाला) ही सर्व बातमी देण्यासाठीं, दगांचा पडदा ओढून घेऊन सर्व चांदण्या निघून गेल्या! पहाटिच्या वेळीं चांदण्या कमीकमी दिसू लागतात या गोष्टीला उद्देशून कल्पना. (६) तांबडं फुटलं पूर्वेला-पहाट झाली तेव्हां. केरकचरा-भुद. राजी-तयार. कार्जी-कामी. (७) कल्याणी-कल्याण करणारी. धांवत्या सापांना-धांवत्या सापावर जशा घारी झडपा घालतात तसे बाण धांवत्या घोड्यांवर झडपा घालीत होते. विजयश्री आली वरण्याला-विजयदेवी वरण्याला आली अशी बातमी बाजीप्रभूला देण्यासाठीं जगदंबेनें मृत्यूला त्याच्याकडे पाठविलें आणि उत्तम थाट कर असें ही सांगितलें. नंतर मृत्यूनें ती खिड सजविण्यास प्रारंभ केला त्याचें वर्णन. (८) कुडी-देह. ज्यासाठीं देह खचिला-ज्या शिवाजीसाठीं देह खचिला तोच अन्न सुरक्षित झाल्याची वर्दी तोफांच्या आवाजरूपानें न आल्यामुळें बाणीप्रभु तळमळत होता.

३ संभाजी.

(१) दिल्लिपति-अवरंगजेब. बकध्यान धरून-अवरंगजेब पक्षा

कारस्थानी होता. शियापंथी अदिलशाही०-अवरंगजेबानें दक्षिणेंत येऊन विजापुरची अदिलशाही, गोवळकोंडयाची कुतुबशाही व मराठेशाही या सर्वांचा अंत करण्याचें ठरविलें. (२) फिरंगाला-पोर्तुगीजांना. ज्याला कऱ्हा छान०-जणु वीरशक्ति कऱ्हायांचा आश्रय घेऊन राहिली होती. हंबीर-हंबीरराव मोहिते; वाईच्या झटापटींत ठार झाला. (४) कितो प्याले सुरा०-राजारामाला पडलेलें स्वप्न. असुद-रक्त. (५) पृथुराज-पृथ्वीराज-चव्हाण यानें शाहाबुद्दिन घोरीला पुष्कळ वेळां जीवदान दिलें होतें. (७) घुंगुरटी-चिलटें. शिवीराजा-यानें आपलें मांस कापून दिलें होतें. दधीचि-या मुनींनी वज्र तयार करण्यासाठीं स्वतःचीं हाडें दिलीं होती. (८) कासरा दीस-खेडयांतील बोली. तास दोन तास दिवस. इतका दिवस उगवला तरी कवढासासुद्धां दिसत नव्हता, इतकी दाट झाडी होती.

४ सती लक्ष्मीबाई.

(१) चांद आला झांशीला०-लक्ष्मी वैकुंठ सोडून झांशीला येऊन राहिल्यावर साहजिक तिचीं भावंडे (समुद्रमंथनांतून लक्ष्मी वगैरे चौदा रत्नें निघालीं होतीं) झांशीस येऊन राहिलीं अशी कल्पना. चंद्र झांशीला येऊन राहिल्यावर स्वर्गलोकीं कळोळ झाला. धनवंतरी झांशीला येऊन राहिला तेव्हां स्वर्गांत रोगराई सुरू झाली, इत्यादि. झांशीगांव म्हणजे०-येथें झांशीगांवाला सरोवराची उपमा दिली आहे. मोठमोठे वाडे हींच कमळें, स्त्रियांचें काळे मोहक सुंदर डोळे हेच भृंग. पण डोळे भृंगापेक्षां उत्तम होते! तसेच तेथील शुभ्रहत्ती राज-हंसापेक्षां उजवे. जाई मोगरी मालती०-त्या झांशी गांवरूपी सरोवराभोंवतीं जाई मोगरी वगैरे शुभ्र फुलें फुललीं होतीं. दिवसा आकाशांत चांदण्यांना थारा नाही म्हणून त्या जाई मोगरी वगैरे

फुलांच्या रूपानें येथें येऊन राहिल्या होत्या अशी कल्पना. मोरोपंत तांबे-लक्ष्मीबाईचे वडील. ब्रह्मावर्तनीं-ब्रह्मावर्तगांवीं; पेशवे राजसंन्यास करून उत्तरहिंदुस्थानांत येथें येऊन राहिले हांते. तांबे त्यांचे आश्रित म्हणून तेही तेथेंच होते. दामोदराला-या मुलाचें पूर्वीचें नांव; याला दत्तक घेतलें. एलिस साहेब-झांशीचे कंपनीचे अधिकारी. (४) राणीच्या नांवाचा०-पुन्हां राणीला राज्यप्राप्ति झाली. हें राज्य पुढें ९ महिने टिकलें. (५) पार्यी पायजमा०-राणीचा दरबारी पोशाख. जंग-लडाई. थंडीचा कडका जसा०-थंडीच्या कडक्यानें जसा हिरवागार शाळू सुकून जातो तशी या वातमीनें राणीची अवस्था झाली. (६) वाईमाणूस मी०-राणीनें सर ह्यू रोजला पाठविलेले उत्तर. घनगर्ज-राणीकडची एक विक्राळ तोफ. मोर्चा-तोफा ज्यावर ठेवतात तें चुनेगच्ची बांधकाम. तात्या टोपे-पेशव्यांचा सेनापति. (७) दारूच्या कोठारांत०-राणीला जगणें हें नामुष्कीचें बाटू लागलें म्हणून स्त्रीस्वभावाप्रमाणें थोडा वेळ कर्तव्याची जाणीव विसरून दारूच्या कोठारांत शिरून ती स्वतःस जाळून घेणार होती. रामचंद्रराव-एक विश्वासू सरदार. (८) राजरत्नी करड्या०-लक्ष्मीचा भाळ उच्चैःश्रवा. राणीनें जो घोडा घेतला होता तो उच्चैःश्रव्याप्रमाणेंच चपल होता म्हणून कल्पना. चिच्छक्तिकार्यशक्तिचा०-राणी चिच्छक्ति, घोडा कार्यशक्ति. (९) बावीस वर्सांची०-राणी रण-क्षेत्रवर पडली तेव्हां फक्त बावीस वर्षांची होती. पाण्याचा पाट०-पाण्याच्या पाटाला राणीचा घोडा थक्कला!

५ प्रतापगड !

(१) चंद्रराव मोरे-याच्या ताब्यांत जावळी प्रान्त होता. त्यानें शिवाजीच्या विरुद्ध कारस्थानें केलीं म्हणून शिवाजीनें याला ठार

करविलें. वादशाहा शब्द०-वादशाहा या शब्दाचे दोन तुकडे झाले : बाद आणि शाहा. पैकीं बाद हा भाग शाहा जवळ राहिला व शाहा हा भाग शाहाजी जवळ आला. बादशाहा बाद झाला व शाहाजीच जणु शाहा झाला असा भावार्थ. हूड-अवखळ, बेफाम. सदरेला-कचेरीला. वजीर-प्रधान. गिरफदार करणें-पकडणें. (२) विनीवरचा-आघाडीचा. (३) नीलनभाच्या हृदयावरती०-निळ्या आकाशांत चंद्र आणि चांदण्या, तसेच सद्याद्रीवर शिवाजी व त्याचे मित्र. म्हणून तुलना. शरदतूच्या निळ्या०-शरदतूच्या निळ्या आकाशांत कधीही वीजेचा कडकडाट होणार नाही; पण येथें तो झाला ! शिवाजीवर अकस्मात् संकट येऊन कोसळलें. (४) कृष्णाजी भास्कर-अफझुल-खानाचा वकील. रात्र हि बुडली०-अतिशय शांतता झाली. भूसुर-ब्राह्मण. मोहाचा कडा०-मोह नाहीसा झाला आणि विवेक उत्पन्न झाला. स्वातंत्र्यबुद्धि०-मोहपटल दूर झालेली बुद्धि हीच कोणी कोळिला. पंताजी गोपिनाथ-शिवाजीचा वकील हा शिवाजीचा निरोप घेऊन कृष्णाजी भास्कराबरोबर खानाकडे गेला. (५) सराईत-हुशार. इतराजी-गरमजी. अलहमदुल्लिला-काय कृपा आहे अज्ञाची ! रोब-दरारा. सिरफ-फक्त, नुसतें. कृष्णाजीपंत बोलला०-कृष्णाजी भास्कर शिवाजीला वश झालाच होता हें वाचकांना माहीत असेलच. पसरणीचा घाट-वाईदून पांचगणीकडे जातांना हा घाट लागतो. मृगपंचानन-सिंह. सह्यकंदरीं-सह्याद्रीच्या गुहेंत. (६) कुबेर अलकापुरी०-खानाची भेट घेण्याला तयार केलेला मंडप इतका मौल्यवान होता कीं जणुकाय धनपति कुबेर आपली अलकापुरीच घेऊन तेथें आला होता, समुद्र सर्व रतें घेऊन हजर होता आणि विष्णु वैकुंठ सोडून तेथें आला होता. कधीं बेकिला कुणी०-विष्णु आणि शंकर एकत्र आपल्या वैभवासकट राहिले आहेत असें

कधीं कोणी ऐकलें तरी आहे काय ? कारण एक गवर आणि दुसरा भिकारी ! पण येथें ही अक्षय्य गोष्टसुद्धां घडून आली होती. (७) जगदंबा पुढें उभी०-जगदंबेनें दर्शन दिलें त्यावेळचें वर्णन. मोरो, शाम, रघुनाथ०-शिवाजीचे साहाय्यक. प्रेमाचा दोर भला०-‘बंधनानि खलु सन्ति’ इत्यादि श्लोक पुष्कळांनीं वाचलाच असेल. (८) टोप शिरीं पांढरा०-शिवाजीच्या मस्तकावर टोप होता; त्यांतून एक हिऱ्याचा तुरा लोंबत होता. शंकराच्या डोक्यावरून पडणाऱ्या गंगेप्रमाणें तो शोभत होता. ही तुरारूपी गंगा खांद्यांतून गुप्त झाली आणि उजव्या हातांत तलवाररूपानें पुन्हां प्रगट झाली अशी कल्पना. सील-चिलखत. सुरवार-विजार. बिचवा-एक प्रकारचें हत्यार. सर्जा-सिंह. जिवा म्हाल्या-शिवाजीचा नोकर. अवघ्राण करणें-हुंगणें. निरोप व आशीर्वाद देण्याचा एक प्रकार म्हणजे मस्तक हुंगणें. कृष्णेला-कृष्णी नांवाच्या घोडीला. दुपारची भर वेळ०-सूर्यानि किरणांचें छत्र शिवाजीवर धरलें होतें. कोणी म्हणतात महाराज भेटीला गेले तेव्हां संध्याकाळची वेळ होती. (९) झाडंझुडपं किति०-शिवाजीची घोडी पुढें पुढें जात असतां झाडें झुडपें जणु काय भीतीनें मागें मागें पळत होती. लवा-पद्य. बंडा सर्यद-खानाचा नोकर. अज्ञानदास-शिवाजीच्या वेळचा शाहीर. यानें अफझलखानवध या विषयावर पोवाडा लिहिला व तो शिवाजीला गाऊन दाखविला; तेव्हां शिवाजी महाराज प्रसन्न झाले आणि त्यानीं त्याला एक शेरभर सोन्याचा तोडा आणि एक घोडा बक्षिस दिला त्याचा संदर्भ.

टीप:-महाराजांनीं वाघनखें खुपसून प्राण घेतला असें कांहीं म्हणतात. कित्येक तलवारीचा वार केला असें लिहितात तर दुसरे महाराजांनीं जमघाड म्हणून एक हत्यार आहे त्याचा उपयोग केला असें म्हणतात !

६ शिवप्रतिष्ठा.

(१) कुर्निसात-नमस्कार. (२) रोहिड्याच्या डोंगरानं०-
'शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव'-रघुवंश सर्ग २.
(४) सापाचा विळखा०-साप आणि चंदन यांचा वर्ण सारखा
असतो. हिरवा टोळ आणि हिरवें पान. चंदनाला साप आणि हिरव्या
पानाला टोळ सारखे लागले असतात.
(या पोवाड्यांत आलेल्या स्थलादिकांच्या नांवांच्या परिचयासाठी
प्रथम या पुस्तकांत दिलेला या कथानकाचा सारांश वाचावा.)

७ मुरारबाजी.

(१) कबंध-धड. पुरंदरीं-पुरंदरच्या लढाईत. दारुण-घनघोर.
(२) पेंढार-बाजारबुणगे पेंढारी वगैरे. मिर्झाराजा-जयसिंगाला हा
किताब असे. फाजलखान-अफझलखानाचा मुलगा. जावळीच्या
मोऱ्याचे०-जावळीचे चंद्रराव मोरे यांना शिवाजीने ठार करविले होते
त्यांचे मुलगे, बाजी व अंबाजी. शिवाप्पा नाईक०-बेऽनूरचा शिवाप्पा
नाईक, बसवपट्टणचा जहागिरदार, माणकोजी धनगर वगैरे शत्रूच्या
मदतीला गेले. सासवडगांवीं-सासवडवरूनच पुरंदराला जावे लागते.
(३) स्वराज्यतरु-स्वराज्यरूपी झाड. साम-समेट, तह. एकलिंगजी
-रजपूतांचे देवत. (५) निराशा झडपी०-खान निराश झाला.
हिय्या-भडाडी. पसरला सेनासागर०-शत्रूंची सेना हा समुद्र,
पुरंदर हे कमळ, आणि मुरारबाजी हा मुरारि (भगवान् विष्णु) अशी
कल्पना. गनिम-शत्रु. शर्थ-शिकस्त. (६) ढांसळला बुरुज०-
किल्ल्याचा बुरुज ढांसकला; पण मुरारबाजीच्या हृदयाचा बुरुज मात्र
टक्र देण्यास तयार झाला. वज्रगड-पुरंदरच्या अगदींजवळच हा किल्ला
आहे. या किल्ल्यावरून जर तोफा डागल्या तर गोळा सहज पुरंदरच्या

कोट्यवर जाऊन आदळतो. म्हणून खानानें हा किल्ला सर करून त्यावरून
तोफा डागण्याचें ठरविलें. बाबाजी०-बाबाजी बोवाजी व यशवंतराव
बोवाजी हे दोघे भाऊ त्या किल्ल्याचे रक्षक होते. ते ठार झाले. (७)
करपाश-हात हेच पाश. मीन-मासा. प्रेमकल्लोळ०-प्रेमाच्या
लाटा. प्रेम अश्रुरूपानें डोळ्यांतून बाहेर कोसळू लागलें. पंचानन-
सिंह. तनु-शरीर. पर्ये-पर्वकाळ, पर्वणी. फिरंग-तलवार. कां
प्रळयसिंधु०-मुरार किल्ल्यावरून खालीं येत होता तो जणु काय
प्रळय काळचा पाण्याचा लोटच यवनांचा नाश करण्यास चालला आहे
असें भासत होतें. कौल-शरणचिठी. (९) औरत०-स्त्री. जेथें
पुरुषांइतक्याच त्वेषानें स्त्रिया ही लढाई करतात तेथें जय मिळणें अशक्य
असें खानाला वाटलें. त्वत्समान-तुझ्यासारख्या.

८ खंडोबहाळ.

(१) रणधीर-रणशूर; फितुरीच्या धरणीकंपानं०-फितुरीनें
बुरुजसुद्धां भिऊन गेले आणि दऱ्याखोऱ्यांत जाऊन लपून बसले.
फितुरीची जहरी नागीण०-फितुरीची विषारी नागीण
अभिमानाला चावली म्हणून अभिमान निघून गेला ! डंखे-चावे,
सूर्याजी पिसाळ-रायगडचा किल्लेदार; हाच फितूर झाला ! सिंहाचा
छावा०-बाल शाहू व येसूबाई. मशक-ढांस. झुल्फिकरखान-
अवरंगजेबाचा सुभेदार व या मोहिमेवरचा सेनापति. संताजी धनाजी०
-संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, प्रल्हाद निराजी, खंडो बहाळ
चिटणीस. जिंजी-कर्णाटकांतील एक अत्यंत मजबूत किल्ला. (२)
हास-नाश; दुःखसागरीं-दुःखाच्या समुद्रांत. गनिम-शत्रु. बहिरोजी-
खंडो बहाळाचा सुमारें सोळा सतरा वर्षांचा मुलगा. (३) देवाचा
होता०-देव प्रतिकूल होतें. जंजीर-साखळदंड. साखळदंडांनीं यापूर्वीं

खंडोजीसारख्या दुसऱ्या कोणा ही वीराला मिठी मारली नव्हती म्हणून त्यांना यावेळी फार आनंद झाला आणि ते साखळदंड 'खळ खळ खळ' असे गाणेंच गाऊं लागले ! हातावेडी पायवेडी०-हातावेडी व पायवेडी या जणू काय सख्या बहिणी बहिणी नागिणी. त्यांनीं हातापायाला विळखे घातले आणि नागानें (जंजीरानें) गळबांला विळखा घातला होता ! मोहोर-एक प्रकारचें सोन्याचें नाणें. जणु आवसेच्या०-भुयारांत काळोख असल्यामुळें भुयार हीच कोणी अमावास्येची रात्र ! आणि त्यांत बहिरोजी हाच कोणी चंद्र ! वेल्हाळा-लाडक्या. (५) दिवसाची पाळो०-रात्रीनें काळोखरूपी पांघरूण पृथ्वीवर घातलें ! तिरमिरी-घेरी. न्याहाळून-निरखून. शिरकाण-संभाजीनें शिकें-घराण्यांतील सर्व पुढे टार केले होते म्हणून राणेजी व व गणूजी शिकें शत्रूला सामील झाले होते. दाभोळ व कुचरी-येथील वतनें. (६) रातोरान्त-त्याच रात्री. (७) हिरकणी-एक प्रकारचें विष. (८) शोकानळ-शोकरूपी अग्नि. संतुमाई-खंडोजीची बहीण. संभाजीच्या बायकोचें रक्षण करण्यासाठीं ही बळी पडली. वडील-बाळाजी आवजी. -फर्जी-कृतकृत्य.

९ सिधुग्रहण.

(१) आठव्या शतकाला०-इ. स. ७१२ मध्ये महमद कासी-मनं सिध देशावर स्वारी केली तो प्रसंग. गिरिवर-त्रेष्ठ पर्वत. देवाल-दाहरची राजधानी. जणु सुसरी काळपुरुषाच्या०-गलबतें याच कोणी सुसरी; व वरचा तोफा हीच त्यांचीं तोंडें. जणु काय काळपुरुषाच्या सुसरीच तोंडें उघडून देशाचें स्वातंत्र्य गिळण्यास आल्या कीं काय अशी कल्पना. (३) तर हिसेचं पाप लागेल०-बुद्धर्माचा पगडा त्यावेळीं लोकांवर किती होता याचें उत्कृष्ट उदाहरण !

सातशें रूपवान खिया०-भारताचार्य श्री. चिंतामणराव वैद्य यांचें मध्ययुगीन भारत अवश्य वाचावें. रोमांच उभे राहतील ! मोका वसय्या०-सिधुनदीच्या पात्रांत एक बेट होतें त्याचा अधिकारी. जातीचा ब्राह्मण पण स्वार्थासाठीं महमद वासीमला फितुर झाला ! (५) नफथ्याचा वाण-जळता वाण.

१० धाडशी शिवाजी.

(१) चिरे धडाधड०-मोंगलराज्याचे चिरे धडधड पडूं लागले. फिरंग-तलवार. विषण्ण-खिन्न. (२) नरसाळा फिरंगोजी-चाकणचा गडकरी. अस्मान-आकाश. (३) महालामधि-लालमहा-लांत. पोत बांधवले०-शास्ताखानाच्या सैन्याला चक्रव्युत्थासाठीं शिवाजीनें कात्रजच्या घाटांतील झाडांमुडपांना फडक्याचे पोत बांधविले होते. शिवाजीनें खानाचा समाचार घेऊन सिंहगडीं जावें व तेव्हांच कात्रजच्या घाटांतील पोत ही पेटले जावे असा संकेत ठरला होता. (४) गोटावाहेर-छावणीबाहेर.

११ उकास महाठक !

(१) चार शाह्या-अदिलशाही, कुतुबशाही, बेदरशाही आणि सर्वांत प्रबळ मोंगलशाही. या पैकीं मोंगलशाहीला थोडा वेळ वश करणें आवश्यक होतें. (३) मामो आणि सून-शास्ताखानाची बायको आणि सून. शास्ताखानाच्या पुत्राला शिवाजीनें पुण्यास टार केलें होतें त्याचा सूड घेण्याचा त्यांचा विचार होता. आपदा-संकट. (४) हिरोजी फर्जेद-शिवाजीचा एक विश्वासू नोकर. (५) कृष्णाजी विसाजी०-यांच्याजबळ शिवाजीनें बालसंभाजीला ठेवले होतें. मोरोपंत-मोरोपंत पिंगळे. प्रधान. 'नेति नेति'-ब्रह्माचें वर्णन

करीत असतां श्रुतींनी हि 'नेति नेति' असे उद्गार काढले होते. शिवाजींचे यश ही तसेच अवर्णनीय आहे असा भावार्थ.

१२ वसईचा वेढा.

(१) चिमाजी-चिमाजी आप्पा. यांना चिमणाजी असें ही म्हणत असत. फिर्ना-पोर्तुगीज, फ्रेन्च वगैरे. गंगाजी नाईक पाठारे-गंगाजी नाईक व अंताजी कावळे देसाई साताऱ्याला मराठ्यांची मदत मागण्यासाठी शाहूराजाकडे गेले. (३) श्रीरामचन्द्र जगिं शूर- 'रामादपि कः शूरः स्मरशरनिहतो न यश्चलति' श्रीशंकराचार्य. (४) धमधमा-तोफा ठेवण्यासाठी रैतीच्या व चुन्याच्या केलेल्या भिंती. गरनाळ-एक प्रकारची तोफ. जराळ-सेनापति.

१३ माझा हिंदुस्थान !

(१) जलभार-पुष्कळ पाणी. गंगा यमुना-गंगा. यमुना, गोमती, सिंधु, सरस्वती, गोदावरी, कावेरी, तापी, नर्मदा, कृष्णा वगैरे नद्या. सह्याद्रि-सह्याद्रि, विन्ध्यपर्वत, हिमालय, निलगिरी, सातपुडा वगैरे पर्वत. काशी गया-काशी, गया, प्रयाग, केदार, द्वारका, अवन्तीपूर उर्फ उज्जयिनी, जगन्नाथपुरी, नाशीक, त्र्यंबकेश्वर, वैराज-क्षेत्र उर्फ वाई, करवीर उर्फ कोल्हापूर, महाबळेश्वर, डाकूर, गोकर्ण, रामेश्वर वगैरे तीर्थक्षेत्रे. देवांना हाच देश-देवांनी अवतार याच देशांत घेतला. (२) हिंदुस्थान धर्मभूमि व कर्मभूमि आहे. दुर्जनांचे दण्डन व मुजनांचे पालन ही येथेच होत. रंगो बापूजी-साताऱ्याचे राज्य खालसा झाले तेव्हांचा एक महामुत्सदी पुरुष. (३) ज्ञानदीप-ज्ञानरूपी दिवा. तेजाळ-तेजस्वी. मम्मट-काव्यप्रकाश या ग्रंथाचा कर्ता. (४) कर्दमी-चिखलांत. पोहरा-राहाटगाडगावरचे पोहरे.

'नीर्घेर्च्छयुपरि च दशा चक्रनेमिकमेण'-कालिदास. दहातोंड्या-रावण. चार्लस-पहिला चार्लस. याचा शिरच्छेद झाला. दैन्य-दीना-वस्था. भाविकाळ-हिंदुस्थानचा भविष्य काळ.

१४ सुधारणा कीं कुधारणा ?

(१) दिमाख-ऐट, डौल. (२) रेझोल्युशन-ठराव. डेप्यु-टेशन-शिष्टमंडळ. नृलोक-मनुष्यलोक. (३) टांकी-चलच्चित्रपट. (४) प्यून-नोकर. बटन-विजेचे बटन. लिफ्ट-विजेचा पाळणा. ट्रीटमेंट व्हेरो फाईन-शिस्त तरी मोठी फाकडी आहे बुवा ! (५) जुवानाचा-तरण्या माणसासारखा. पांढरें चूर्ण-फेस पावडर. (६) कंट्रीमेन-लोक हो ! पीस-शांतता. डिस आर्मामेंट-शस्त्र-संन्यास. ऑनेस्टूली-प्रामाणिकपण. फॉर द प्रेझेंट-तूर्त. वॅलन्स ऑफ पॉवर-समानबलत्व. (१०) नकाशू-खोटे अशु. नक-सुसर. हत्तीवाणी-हत्तीप्रमाणे. कल्चर्ड-सुधारलेला.

१५ लोकमान्यांचे देहावसान !

बहुविधा-बहु प्रकार. सांकडे-संकटे. भूमात्रंकी-भूमातेच्या मांडीवर. नाना-नाना फडणीस. पार्श्वभागि-जवळच. चंडांशु-सूर्य. शस्त्रशक्ति-शस्त्रशक्तीच्या सिंहापुढे तो हत्ती काय करील ? ज्यान्वित-विजयी. शकलें-तुकडे. विदारित-छिन्नभिन्न. नौका-नाव. दहिवरजलकणसिंचन-कडक दव. अतिशय धुकें पडले म्हणजे पिके करपून जातात. विगतचेतन-चैतन्यरहित. दिनकर-सूर्य. निरस्त-नाहींसे. तिमिराला-अंधाराला.

१६ श्री समर्थचरित्र.

(१) जन्म-शके १५३०. गिरिकुहरांतुन-पर्वतांच्या गुंफेतून.

अर्थनिर्णायक टिपा

टांकळी-समर्थानी या गांवीं बारावर्षे पुरस्करण केले. (३) युगल-जोडी.
अवतारसमाप्ति-शके १६०३.

१७ गुजराथचा जलप्रलय.

(१) १९२७ , ता. पंचवीस, जुलै, सोमवार या दिवशीं विश्वा-
मित्री नदीला अतिशय पूर आला तेव्हां बडोदे गांवाची व आसपासच्या
गांवांची स्थिति जी झाली तिचें वर्णन. (२) तारेला-टेलिफोनच्या
तारा व तारांचे खांब यांना.